

تحلیل محتوای کلی و کیفی بر اساس مولفه آموزش چند فرهنگی کتاب درس مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی

سید محدثه حسینی^۱، رضا شیرازی^۲، سمیه دیلم^۳، مینا ابراهیمی^۴

^۱ دانشجوی کارشناسی رشته علوم تربیتی، گرایش آموزش ابتدایی، دانشگاه آزاد اسلامی علی آباد کتول استان گلستان (نویسنده مسئول)

^۲ کارشناسی رشته علوم تربیتی، گرایش آموزش ابتدایی، دانشگاه آزاد اسلامی علی آباد کتول استان گلستان

^۳ کارشناس ارشد برنامه ریزی درسی، دبیر آموزش و پرورش، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی آباد کتول، استان گلستان

^۴ دانشجوی کارشناسی رشته علوم تربیتی، گرایش آموزش ابتدایی، دانشگاه آزاد اسلامی علی آباد کتول استان گلستان

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی از منظر توجه به مولفه های جنسیت، قومیت، ناتوانی و معلولیت و فرهنگ انتخاب شد. روش پژوهش از نوع تحلیل محتوا می باشد. کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم در سال تحصیلی (۱۴۰۰-۱۴۰۱) میزان درصد فراوانی شاخصه جنسیت ۴۲٫۸۲٪ و شاخصه ناتوانی و معلولیت ۸٫۹۳٪ درصد و شاخصه قومیت ۴۰٫۱۹٪ و شاخصه فرهنگ ۱۵٫۰۵ بود. با توجه به مولفه های بدست آمده می توان بیان کرد که توجه کنی به مولفه های چند فرهنگی شده است و بعضی از مولفه ها به کلی نادیده گرفته شده اند. در این کتاب بیشترین توجه به ۲ مولفه ی جنسیت و قومیت بوده است و بعد از آن به فرهنگ توجه کلی شده است و شاخصه ناتوانی و معلولیت به کلی نادیده گرفته شده است.

واژه های کلیدی: تحلیل محتوا، مولفه های چند فرهنگی، مطالعات اجتماعی

مقدمه:

دنیای امروزی به دلیل حضور اینترنت، ماهواره ها و شبکه های اجتماعی به قدری کوچک شده که تعاملات بین فرهنگی با کمترین هزینه و به آسانی گسترش یافته است علاوه بر این به دلیل مهاجرت های زیاد، مراودات فرهنگی درون کشور ها نیز افزایش یافته است. این مسئله سبب شده تا علوم انسانی خصوصا روان شناسی دستخوش تغییر شود و در سال های اخیر به مسائل فرهنگی توجه بیشتری شود. نتایج مطالعات و تحقیقات متخصصین علوم تربیتی و برنامه درسی بیانگر آن است که مطالعه ی میراث فرهنگ بشر، نژاد، قومیت و مباحث چند فرهنگی، از مباحث با اهمیت است. از دیدگاهی دیگر می توان گفت در عصر حاضر پدیده جهانی شدن به عنوان پدیده های چند بعدی، فرآیندی و چالش برانگیز، نظام آموزش مدرسه ای و دانشگاهی را به عنوان یکی از حوزه های بنیادی تحت تاثیر قرار داده و این جریان ها ادراک و احساس ما را نسبت به وضع کنونی آموزش و آینده آن با ابهام، پیچیدگی و دوگانگی شدیدی روبرو کرده و احساس دوگانه بیم و امید نسبت به تحولات آموزش در سطح جهان را به وجود آورده است. (فاضلی، ۱۳۸۷) ایران از گروه های فرهنگی، قومی و زبانی متنوعی شکل گرفته است هرکدام در فرهنگ، آداب و رسوم، زبان، دین و مذهب دارای تفاوت های با یکدیگر هستند. این گروه های گوناگون فرهنگی و قومی برای آن که بتوانند به طور مسالمت آمیز در کنار یکدیگر زندگی کنند، باید از تعصب و قوم مداری دوری و به سمت نسبی گرایی فرهنگی حرکت کنند. لذا باید تفاوت ها و شباهت های یکدیگر را بشناسند و در جهت رشد روابط بین فرهنگی و بین قومی تلاش کنند.

یکی از راه های مناسب برای رویارویی با دنیای تحول گرای امروز آموزش چند فرهنگی است برنامه درسی در این شرایط با تاکید بر خصوصیات فرهنگی اقلیت ها میتواند در جهت رشد و تقویت فرهنگ های بومی و در نهایت تقویت فرهنگ ملی نقش به سزایی داشته باشد. (حکیم زاده، کیامنش و عطاران، ۱۳۸۶: ۲۸)

به عقیده نبکس ((آموزش چند فرهنگی)) نوعی رویکرد آموزشی است که تنوع قومی و فرهنگی را در جامعه به رسمیت می شناسد و سیاست های آموزشی خود را در جهت اصلاح مفاهیم عمده ای نظیر هویت، از خودبیگانگی، تعصب، درگیری های قومی، نژادی و فرهنگی تنظیم میکند (صادقی، ۱۳۹۸: ۱۹۲) از نظر، کمیسیون آموزش چند فرهنگی، آموزش چند فرهنگی، مفهومی انسانی است مبتنی بر نقاط قوت تنوع، حقوق بشر و عدالت اجتماعی این نوع آموزش، جامعه متکثر فرهنگی را به عنوان نیروی مثبت تلقی نموده و تفاوت ها را به عنوان فرصتی برای درک بهتر جامعه جهانی مطرح می نماید (۳: ۱۹۹۴ و ASCD).

طراحی و ارائه برنامه درسی چند فرهنگی از دوره ابتدایی ضرورت نام دارد زیرا متخصصان اتفاق نظر دارند که مسائل فرهنگی از دوره های پایه باید آموزش داده شود (یارمحمدیان، ۱۳۸۴: ۹۷) و آموزش رسمی در دوره ابتدایی باید بر اساس فرهنگ های ترکیبی باشد. (عسکریان ۱۳۸۵: ۱۴۲)

۱. BAKS**۲. Association for super vision and curriculum development**

۳. برنامه درسی چند فرهنگی ساز و کاری است که می تواند از طریق توانمند سازی افراد و گروه ها از منظر برخوردار از دانش نگرش و مهارت برای زیست مسالمت آمیز در یک جامعه چند فرهنگی موثر باشد (صادقی، ۱۳۹۲)
۴. هدف اساسی برنامه های درسی چند فرهنگ، ایجاد وفاق و اتحاد، نه افتراق و انتزاع است (صادقی، ۱۳۹۱)
۵. تنوع و تکثر فرهنگی، نژادی، قومی، دینی و زبانی یکی از بارزترین ابعاد و مشخصه های قالب جوامع بستری امروز است که به موازات فرصت ها و ظرفیت هایی که طبعا برای هر جامعه ایجاد می کند میتواند در صورت بی توجهی و مغفول ماندن

بستر ساز بسیاری از مشکلات و چالش های اجتماعی شود علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی برای توصیف این تنوع و تعدد که ساخت های گوناگونی نظیر، فرهنگ، قومیت، جنسیت و زبان را در بر میگیرد بیشتر از واژه های چند فرهنگی یا کثرت گرایی فرهنگی استفاده می شود که خود مفهوم این است که در سال های اخیر مورد تاکید حوزه تعلیم و تربیت به ویژه جامعه شناسی آموزش و پرورش قرار گرفته است که با وجود گسترش ارتباطات بین کشورها و حرکت آن ها به سوی نظام جهانی یا دست کم منطقه ای مسئله اقوام و ملیت ها و تفاوت های فرهنگی بین آنها اهمیت ویژه ای دارد (جوادی، ۱۳۷۹)

پیشینه تحقیق:

امروزه با توجه به برداشته شدن مرز ها و پیدایش فرهنگ های متفاوت در کنار یکدیگر، صورت تدوین یک برنامه درسی منسجم توجه به فرهنگی های متنوع و متکثر موجود در جامعه می باشد در این میان بدیهی است که نظام تعلیم و تربیت هر جامعه ای برای زنده نگه داشتن خرده فرهنگ ها و هم چنین زیست مسالمت آمیز آنها در کنار یکدیگر باید بر یک برنامه درسی چند فرهنگی تاکید کند، اما این گستردگی فرهنگی علاوه بر در نظر گرفتن خرده فرهنگ های بومی لزوم توجه به فرهنگ های ملی و فراملی را نیز پیش از پیش ضروری می سازد. نظام تعلیم و تربیت هر کشوری مهم ترین نهاد متولی ترویج، حفظ و نگهداشت خرده فرهنگ ها و همچنین زیست مسالمت آمیز آن ها را در یکدیگر باید بر یک برنامه درسی چند فرهنگی تاکید کند، که ضمن توجه به تفاوت ها و اختلافات، آنها را در زیر یک ساختار مشترک جای دهد (صادقی ۱۳۹۲)

دلپلیت (۱۹۹۹) در تحقیق خود با عنوان در اثر بخشی آموزش چند فرهنگی بر روی دانش آموزان پیش دبستانی نتیجه گرفت که دانش آموزان دارای برنامه درسی چند فرهنگی و دانش آموزان بی بهره از برنامه درسی چند فرهنگی تفاوت معناداری با یکدیگر دارند.

آروین (۲۰۰۱) بیان می کند که ارائه برنامه درسی چند فرهنگی برای تمام دانش آموزان فارغ از پس زمینه های فرهنگی، قومی و وابستگی های مذهبی، رویکرد ارتقاء تحصیل، احترام و فهم و پذیرش فرهنگ خود و دیگران مورد توجه قرار می گیرد. جانسون (۲۰۱۱) در مقاله خود با عنوان آیا آموزش و پرورش مبتنی بر فرهنگ های مختلف باعث بهبود نگرش دانش آموزان نسبت به نژاد های گوناگون می شود؟ به این نتیجه رسید که کودکانی که تحت آموزش مبتنی بر فرهنگ های متفاوت قرار می گیرند کمتر بخاطر اختلافات و تفاوت های نژادی آسیب می بینند.

روش پژوهش

با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر تحلی محتوا کمی و کیفی است تحلیل محتوا کمی و کیفی یکی از روش های پژوهش است که میتوان با استفاده از آن به بررسی ارتباط کتاب درسی با مولفه های چند فرهنگی پرداخت.

این روش پژوهش به بررسی مولفه های چند فرهنگش (قومیت، جنسیت، ناتوانی و معلولیت و فرهنگ است) توجه دارد روش کار نیز به این صورت است که ۴ مولفه فوق را به کلید واژه های کوچکتر تقسیم کرده و تعداد متن، تصاویر و نقاشی مربوط به هر کلید واژه ی هر مولفه را شمرده و یادداشت می نماییم به صورت فصل به فصل و در پایان در آخر هر فصل تمامی تعداد این مولفه ها را با هم جمع می کنیم در آخر که تمامی اعداد بدست آمد درصد آنها را بدست می آوریم این کار برای کل ۱۲ فصل کتاب انجام شده و در آخر برای هر ۴ مولفه ی (جنسیت، قومیت، ناتوانی و معلولیت و فرهنگ)

جدول جداگانه کشیده و محاسبه می کنیم که در کل کتاب ما از هر مولفه چه تعداد و درصد تمامی این ۴ مولفه برای کل کتاب را بدست آوردیم.

جامعه آماری تحقیق:

جامعه و نمونه آماری پژوهش کتاب (براساس مولفه های چند فرهنگی) مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی در سال تحصیلی ۱۴۰۰-۱۴۰۱ به این گونه است که کل کتاب درسی پایه ششم ابتدایی را بررسی کرده در رابطه با داشتن یا نداشتن این مولفه های چند فرهنگی و تحلیل محتوا قرار گرفت.

کلید واژه های مولفه های چند فرهنگی در کتاب:

مولفه های چند فرهنگی تحلیل مورد بررسی شامل: جنسیت، قومیت، ناتوانی و معلولیت و فرهنگ می باشد جنسیت شامل دو دسته: ۱- جنسیت زن ۲- جنسیت مرد

قومیت شامل سه دسته:

۱- حاکم در ایران ۲- ساکن در ایران ۳- قومیت جهانی

ناتوانی و معلولیت شامل سه دسته:

۱- فلج ۲- معلولیت های مادرزادی ۳- سالمندی

فرهنگ شامل سه دسته:

۱- فعالیت فرهنگ مذهبی

۲- نوروز، آداب ملی، صنایع دستی، غذای سنتی

۳- عدالت، همدلی، احترام متقابل، توزیع برابر منابع

جدول توجه به مولفه های چند فرهنگی کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم

درس	جنسیت (مرد - زن)	ناتوانی و معلولیت	قومیت	فرهنگ
فصل ۱	٪۵۷,۲۵	-	-	٪۴۳,۷۵
فصل ۲	٪۱۰۰	-	-	-
فصل ۳	٪۸۰,۷۶	-	٪۷,۶۸	٪۱۱,۵۳
فصل ۴	٪۲۶,۲۶	٪۲۰,۱۲	٪۶۳,۸۲	٪۱۲,۷۶
فصل ۵	٪۴۴,۸۱	-	٪۵۵,۱۶	-
فصل ۶	٪۲,۹۴	-	٪۹۴,۱۱	٪۲,۹۴
فصل ۷	٪۴۵,۴۵	٪۶,۸۱	-	٪۴۷,۷۲
فصل ۸	٪۵۸,۳۲	-	٪۲۸,۵۷	٪۱۴,۲۸
فصل ۹	٪۱۹,۵	-	٪۷۸,۵۳	٪۴,۸۷
فصل ۱۰	٪۱۷,۲۳	-	٪۷۰,۶۸	٪۱۲,۵۶
فصل ۱۱	٪۵۱,۳۵	-	٪۴۵,۹۴	٪۵,۴۰

فصل ۱۲	٪۳۴,۰۴	-	٪۳۸,۲۹	٪۲۰,۵۳
جمع کل	٪۴۴,۸۲	٪۸,۹۳	٪۴۰,۱۹	٪۱۵,۰۵

در کتاب مطالعات پایه ششم ابتدایی ۱۲ فصل ۱۲۲ صفحه آموزشی وجود دارد که از این بین با بررسی که صورت گرفته با توجه به جدول بالا در تمامی فصل به مولفه ی جنسیت به خود اختصاص داده و فرهنگ هم تقریباً در تمام فصول مورد توجه بوده است اما ناتوانی و معلولیت در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم کمترین توجه به آن شده است و تنها در دو فصل با درصد خیلی اندک به آن توجه کرده است با توجه به سن دانش آموز کلاس ششم باید آن دانش آموز در رابه با معلولیت و ناتوانی بیشتر بداند چون بچه در آن سن کم کم وارد مرحله ی نوجوانی و رفتن به مقطع متوسطه می شود و باید آموزش ببیند تا بداند در صورت مواجه با افراد نابینا، ناشنوا و عقب مانده ذهنی با آنها رفتار شایسته کند آنها را مسخره نکند و خود را بدتر از آن ها نداند جز که داشتن این ناتوانی ها مستلزم خواست ارادی هیچ شخصی نیست و باید به این آگاهی برسد که ممکن بود خودش هم معلول به دنیا می آمد داشتن این معلولیت ها با خواست خدا انجام می شود و با دیدن این افراد باید به آنها کمک کرده و نباید آنها را خرده بگیریم و هم چنین افراد سالمند که خیلی برای ما با ارزش هستند و دانش آموز تمامی این مسائل را باید به خوبی بداند و آگاهی های لازم را در این موارد به خوبی بدست آورد اما متأسفانه در کتاب مطالعات پایه ششم توجه کمی به این مسائل شده همه ی افراد سالمند روزی جوان بودند و از نیروی جوانی و سلامتی برخوردار بودند و همه ی ما آدم ها و بچه ها روزی سالمند میشویم و ناتوان با دیدن فرد سالمند باید به آنها کمک کرده و به آنها احترام بگذاریم زندگی در جوامع امروزی کودکان را نسبت به دین و مسائل دینی مناسبت ها، اعیاد، عزاداری ها و هم چنین نحوه برخورد صحیح با افراد سالمند و ناتوان را بی توجه کرده که این مسئله خیلی مهم و حیاتی است زیرا پایه ی دینی فرزندان ما سست می شود و هم چنین آنها نسبت به احترام و ارزش قائل شدن به افراد بزرگ تر از خودشان بی اهمیت می شوند در کتاب های درسی مخصوصاً در پایه ششم که دانش آموز وارد مقطع جدیدی می خواهد شود و کم کم پا به دنیای نوجوانی می گذارد باید توجه بسزایی کرد و در کتاب های این پایه باید حساسیت زیادی به خرج داد و مسائل اعتقادی، مذهبی، هم چنین توجه به مولفه ی ناتوانی و معلولیت کرد.

حال شاحضه های موجود هر درس را بیان می کنیم در فصل اول: مطالعات پایه ششم ٪۳۱ جنسیت زن و ٪۲۵ جنسیت مرد شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ ٪۴۳ را به خودش اختصاص داده است و به دو مولفه ناتوانی و معلولیت و قومیت هیچ توجهی نشده است در فصل دوم تنها به مولفه جنسیت زن و مرد توجه شده و سایر مولفه ها به کلی نادیده گرفته شده اند ٪۳۸ جنسیت زن و ٪۶۱ جنسیت مرد در فصل سوم ٪۲۶ جنسیت زن و ٪۵۳ جنسیت مرد ٪۳ شاحضه حاکم در ایران از مولفه قومیت و همچنین ٪۳ شاحضه قومیت جهانی از مولفه قومیت را به داراست و ٪۱۱ شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ را بیان کرده است به مولفه ی ناتوانی و معلولیت هیچ توجهی نکرده اند فصل چهارم: ٪۱۰ جنسیت زن و ٪۱۰ جنسیت مرد ٪۶۳ شاحضه حاکم در ایران از مولفه قومیت را بیان کرده و ٪۲ شاحضه سالمندی از مولفه ناتوانی و معلولیت را دارد و ٪۱۲ شاحضه ارزش جهانی از مولفه ی فرهنگ بود.

فصل پنجم: ٪۳ جنسیت زن و ٪۴۱ جنسیت مرد و ٪۲۰ شاحضه حاکم در ایران از مولفه ی قومیت و ٪۳۴ شاحضه قومیت جهانی از مولفه ی قومیت را بیان کرده است و به ٪۲ مولفه ناتوانی و معلولیت و فرهنگ را نادیده گرفته است.

فصل ششم: ۲٪ جنسیت مرد ۹۴٪. شاحضه حاکم در ایران از مولفه قومیت بود و ۲٪ هم شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ به خودش اختصاص داده بود و مولفه ناتوانی و معلولیت نداشت.

فصل هفتم: ۲۵٪ جنسیت زن و ۳۰٪ جنسیت مرد ۶٪ شاحضه سالمندی از مولفه ی ناتوانی و معلولیت داشت و ۴۷٪ شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ اهمیت از مولفه ی ناتوانی و معلولیت داشت و ۴۷٪ شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ اهمیت داده است و مولفه قومیت در این فصل توجهی به آن شده بود.

فصل هشتم: ۱۷٪ جنسیت زن ۴۰٪ جنسیت مرد ۲۷٪ شاحضه ساکن در ایران از مولفه قومیت و شاحضه قومیت جهانی از مولفه قومیت ۱٪ شاحضه فعالیت فرهنگی مذهبی از مولفه فرهنگ و ۱۳٪ شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ را مورد توجه قرار داده است و مولفه ناتوانی و معلولیت به طور کلی نادیده گرفته است.

فصل نهم: ۱۲٪ جنسیت زن ۷٪ جنسیت مرد ۷۵٪ شاحضه حاکم در ایران از مولفه قومیت و ۲٪ شاحضه قومیت جهانی از مولفه قومیت ۴٪ شاحضه ارزش جهانی از مولفه ی فرهنگ بود و مولفه ناتوانی و معلولیت نداشت.

فصل دهم: ۱٪ جنسیت زن ۱۵٪ جنسیت مرد ۱۰٪ شاحضه حاکم در ایران از مولفه قومیت و ۶۰٪ شاحضه قومیت جهانی از مولفه قومیت ۱۲٪ شاحضه ارزش جهانی از مولفه فرهنگ را دارا بود و مولفه ناتوانی و معلولیت در این فصل به آن توجهی نشده بود.

فصل دوازدهم: ۸٪ جنسیت زن ۲۵٪ جنسیت مرد ۳۴٪ شاحضه حاکم در ایران از مولفه ی قومیت و ۴٪ شاحضه قومیت جهانی از مولفه قومیت و ۲۵٪ شاحضه ی ارزش جهانی از مولفه فرهنگ را بیان کرده است و مولفه ی ناتوانی و معلولیت در این فصل بیان نشده بود.

در کتاب به مولفه ناتوانی و معلولیت و شاحضه فعالیت فرهنگی مذهبی، عامیانه و روزمره و ساکن در ایران توجه کمی شده بود و همینطور جنسیت مرد نسبت به جنسیت زن بیشتر مورد توجه قرار گرفته بود.

بحث و نتیجه گیری

در قسمت پردازش اطلاعات به این نتیجه می رسیم که در کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم ابتدایی میزان درصد فراوانی مولفه جنسیت ۴۴/۸۲٪ و مولفه ناتوانی و معلولیت ۸/۹۳٪ و مولفه قومیت ۴۰/۱۹٪ و مولفه فرهنگ ۱۵/۰۵٪ بوده است.

با توجه به اینکه توجه به مولفه های چند فرهنگی مهم است و برای آموزش و تربیت دانش آموزان امری مهم و ضروری است به این نتیجه می رسیم که در این درس به مولفه های آموزشی چند فرهنگی توجه کمی شده است و در بسیاری از فصل های کتاب بعضی از مولفه ها نادیده گرفته شده اند.

در این کتاب بیشترین توجه به مولفه جنسیت و بعد قومیت بوده است به مولفه فرهنگ توجه نسبتا کمی شده است و مولفه ناتوانی و معلولیت به کلی نادیده گرفته است.

با توجه به اهمیت مولفه های چند فرهنگی بهتر بود در کتاب توجه بیشتری به مولفه های چند فرهنگی میشد شاحضه هایی مانند ساکن در ایران، فلج، معلولیت مادرزادی، سالمندی، فعالیت فرهنگی مذهبی و عامیانه روزمره بهتر است بیشتر مورد توجه نویسندگان باشد و در کتاب های دانش آموزان به این شاخص ها توجه شود.

منابع

- ۱- فاضلی، نعمت الله (۱۳۸۷) کثرت گرایی فرهنگی و تعلیم و تربیت، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، شماره ۲ (۵): ۲۷-۵۴
- ۲ - حکیم زاده، رضوان و کیامنش، علیرضا و عطاران، محمد (۱۳۸۶). ((تحلیل محتوای کتاب های درسی دوره راهنمایی با توجه به مسائل و مباحث جهانی در حوزه برنامه درسی، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، سال دوم، شماره ۵.
- ۳ - صادقی، علیرضا (۱۳۹۸) ((بررسی سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران بر اساس رویکرد آموزش چند فرهنگی))، فصلنامه مطالعات برنامه درسی ایران، شماره ۱۸، صفحه ۲۱۵ - ۱۹۰.
- ۴ - یارمحمدیان، محمد حسین (۱۳۸۴) اصول و برنامه ریزی درسی. تهران: انتشارات یادواره کتاب.
- ۵ - عسکریان، مصطفی (۱۳۸۵). جایگاه فرهنگ قومی در تربیت شهروندی و فصلنامه نو آوری های آموزشی. شماره ۵ (۱۷): ۱۶۲ - ۱۳۳.
- ۶ - صادقی، علیرضا (۱۳۹۱) ویژگی ها و ضرورت های تدوین برنامه درسی چند فرهنگی در ایران: بررسی ضرورت ها و چالش ها. راهبرد فرهنگ، دوره ۵، شماره ۱۷ و ۱۸. ص ۹۳ - ۱۲۲.
- ۷ - صادقی، علیرضا. (۱۳۹۲). دانش چند فرهنگی و ارتقا سبک زندگی در ایران فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمان، دوره ۴، شماره ۱۳. صفحه ۱۱۱ - ۱۲۴.
- ۸ - جوادی، محمد جعفر (۱۳۷۹) آموزش چند فرهنگی به مشابه رویکردی در آموزش، فصلنامه تعلیم و تربیت، سال شانزدهم، شماره ۳ صفحه ۹ - ۲۶.